

УДК 341.321.4:343.337.5(476)«1941/1944»

Новікаў Сяргей Яўгеньевіч

кандыдат гістарычных навук, дацэнт,
прафесар кафедры гісторыі і сацыяльных
навук

Мінскі дзяржаўны лінгвістычны

ўніверсітэт

г. Мінск, Беларусь

Siarhei Novikau

PhD in history, Associate Professor,
Professor of the Department of History
and Social Sciences

Minsk State Linguistic University

Minsk, Belarus

e-mail: siarhnovikau@gmail.com

ГРАМАДЗЯНСКАЕ НАСЕЛЬНІЦТВА ЯК АБ'ЕКТ НАЦЫСЦКАЙ ПАЛІТЫКІ ГЕНАЦЫДУ І ВЫПАЛЕНАЙ ЗЯМЛІ НА АКУПАВАНАЙ ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (крыніцазнаўчы аспект)

У артыкуле разглядаецца крыніцазнаўчы аспект адной з найважнейшых праблем ваеннай гісторыі Беларусі, раскрываюцца маштабы злачынстваў нацыстаў і іх памагатых супраць мірнага насельніцтва на акупаванай тэрыторыі БССР у гады Вялікай Айчыннай вайны. На аснове аналізу апублікаваных дакументаў і матэрыялаў вызначаецца факталагічны патэнцыял для даследавання нацысцкай палітыкі генацыду і выпаленай зямлі, прадстаўлены некаторыя вынікі расследавання злачынстваў германскіх акупантаў на беларускай зямлі, у тым ліку мясцовых і дэпартаваных з краін Еўропы яўрэяў. Прыведзены дакументальныя даныя аб месцах прымусовага ўтрымання і знішчэння грамадзянскага насельніцтва, прадстаўлены пералік карных аперацый германскіх захопнікаў у Беларусі 1941–1944 гг.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: архіўны дакумент; Беларуская ССР (БССР); Вялікая Айчынная вайна; грамадзянскае насельніцтва; крыніцазнаўчы факт; нацысцкі генацыд; акупацыйны рэжым.

THE CIVILIAN POPULATION AS AN OBJECT OF THE NAZI POLICY OF GENOCIDE AND SCORCHED EARTH IN THE OCCUPIED TERRITORY OF BELARUS (Source Aspect)

The article examines the source study aspect of one of the most important problems of the military history of Belarus, reveals the scale of the crimes of the Nazis and their accomplices against the civilian population in the occupied territory of the BSSR during the Great Patriotic War. Based on the analysis of published documents and materials, the factual potential for the study of the Nazi policy of genocide and scorched earth is determined, some results of the investigation of the crimes of the German occupiers on Belarusian soil, including local and deported from European countries Jews, are presented. Documentary data on the places of forced detention and extermination of the civilian population, a list of punitive operations of the German invaders in Belarus in 1941–1944 are provided.

Key words: archival document; Byelorussian SSR (BSSR); Great Patriotic War; civilian population; source study fact; Nazi genocide; occupation regime.

У снежні 2024 г. навуковая грамадскасць Беларусі атрымала новую навуковую працу [1], якая завяршыла серыю публікацый дакументаў і матэрыялаў з фондаў Нацыянальнага архіва ў рамках праекта Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь пад агульнай назвай «Без тэрміна даўнасці. Беларусь». У гэтай навуковай працы паказваюцца злачынствы нацыстаў і іх памагатых супраць мірнага насельніцтва на тэрыторыі рэспублікі ў гады Вялікай Айчыннай вайны [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Знаёмства аўтара з інтэгральнай працай, якая дазволіла складальнікам сінтэзаваць пад адзінай канцэпцыяй складаныя праблемы нацысцкай акупацыйнай палітыкі нямецкіх захопнікаў, заслугоўвае асаблівай увагі не толькі ў кантэксце сучаснай беларускай ваеннай гістарыяграфіі, але і даступнасці канкрэтных ведаў з малавядомых дакументальных крыніц. Шырокае кола цяперашняга грамадства можа даведацца аб гістарычнай праблеме генацыду беларускага народа ў гады вайны.

Аўтар дзякуе кіраўніку аўтарскага калектыву, Лаўрэату Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь, вядучаму навуковаму супрацоўніку аддзела публікацый Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (НАРБ), кандыдата гістарычных навук В. Дз. Селяменеву, шматгадоваму дырэктару НАРБ, за магчымасць выступіць у якасці навуковага рэцэнзента зборніка дакументаў і матэрыялаў на этапе яго падрыхтоўкі да публікацыі. Сваёй мэтай аўтар ставіць кароткі агляд упершыню створанай выніковай крыніцазнаўчай працы, унікальныя матэрыялы якой дазваляюць паказаць элементы агульнай карціны злачынстваў, учыненых нацыстамі ў гады вайны на акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў дачыненні да мірнага насельніцтва, у тым ліку дэпартаваных з краін Еўропы яўрэяў з мэтай знішчэння.

Сярод задач аўтар вылучае асобна ўвядзенне ў навуковае абарачэнне малавядомых гістарычных фактаў, якія раскрываюць важнейшыя падзеі гісторыі нацысцкага генацыду насельніцтва ў гады германскай акупацыі Беларусі. Значнасць апублікаванай работы заключаецца ў тым, што ўпершыню ўводзіцца вялікі пласт дакументальных матэрыялаў, якія дапамагаюць чытачу самастойна раскрыць злачынны характар германскай палітыкі ў дачыненні да мірных людзей, у тым ліку жанчын, дзяцей, людзей сталага ўзросту, мясцовых і дэпартаваных яўрэяў, паказаць маштабы масавага знішчэння цывільнага насельніцтва. У выніку агляду апублікаваных дакументаў і матэрыялаў можна адзначыць, што, нягледзячы на актуальнасць гэтай праблемы, яна да гэтага часу застаецца практычна толькі часткова даследаванай беларускімі вучонымі, асабліва на фоне з'яўлення цэлага пласта дакументальных крыніц, апублікаваных у апошні час Нацыянальным архівам Рэспублікі Беларусь.

У зборнік уключаны 183 дакументы, у тым ліку 116 з Нацыянальнага архіва Беларусі, 2 з Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці, 3 з Расійскага архіва сацыяльна-палітычнай гісторыі, 1 з Расійскага дзяржаўнага ваеннага архіва, 1 з Цэнтральнага архіва Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі, 8 з Федэральнага архіва Германіі, 18 з Нацыянальнага архіва ЗША, 4 з Міжнароднага інстытута па вывучэнні гісторыі Халакоста пры Мемарыяльным комплексе гісторыі Халакоста (Яд Вашэм). Акрамя таго ў зборнік увайшлі дакументы з раней апублікаваных выданняў.

Адбор апублікаваных дакументаў і матэрыялаў для дадзенай працы абумоўлены аўтарскай ідэяй зборніка і пошукам у ім тэматычна блізкіх фактаў як для раскрыцця злачыннага характару нацысцкага акупацыйнага рэжыму, паказу ролі і месца частак германскага вермахта, СС і паліцыі ў яго ажыццяўленні, так і для фарміравання верыфікаванай базы крыніц у рамках даследавання асобных трагічных старонак гісторыі Беларусі ў 1941–1944 гг. Дзякуючы з'яўленню ўнікальнага выдання чытацкая аўдыторыя атрымала дадатковую магчымасць больш паглыблена вывучыць асобныя сюжэты трагедыі беларускага народа выключна праз архіўныя дакументальныя факты, у тым ліку нямецкага паходжання.

Адразу адзначым, што дакументы ў зборніку сістэматызаваны ў рамках двух тэм, якія раскрываюць злачынны характар нацысцкай палітыкі генацыду на акупаванай тэрыторыі Беларускай ССР, у тым ліку: у раздзеле 1 (с. 21–264) – дакументы і матэрыялы аб «нацысцкай палітыцы генацыду і выпаленай землі», у раздзеле 2 (с. 265–404) – аб «раследаванні злачынстваў нямецкіх акупантаў». Заўважым, што ў зборніку 2-ая частка займае дзве траціны ўсяго аб'ёму дакументаў і матэрыялаў. Акрамя таго, складальнікі падрыхтавалі тры тэматычныя дадаткі.

Археаграфічны аналіз дакументаў паказвае, што яны размяшчаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці, складальнікі зборніка дапоўнілі базавыя матэрыялы неабходнымі нататкамі. Усе дакументы і матэрыялы маюць загалоўкі, парадкавы нумар, у большасці выпадкаў прыводзяцца даты, згадкі аб ступені сакрэтнасці, паказальнікі арыгінальнасці, жанр. Падкрэслім, пасля кожнага дакумента ўказваюцца яго пошукавыя даныя: архіў, нумар фонду, вопісы і справы, лісты, а таксама звесткі аб сапраўднасці або капійнасці кожнага дакумента, ёсць спасылкі на крыніцу ў выпадку яго перадруку з папярэдніх выданняў. Для больш поўнага разумення зместу дакумента складальнікамі распрацаваны каментарыі. У цэлым навукова-даведачны матэрыял зборнікаў складаецца з прадмовы, археаграфічнай уступнай часткі ад складальнікаў, археаграфічных і тэкстуальных заўваг, геаграфічнага паказальніка, спісу скарачэнняў і пераліку дакументаў.

У «Прадмове» (с. 3–13) складальнікі зборніка адзначаюць, што гэтая тэма займала і займае важнае месца ў айчыннай гістарыяграфіі. Новы этап

у вывучэнні тэмы нацысцкіх злачынстваў пачаўся ў 1990-я гады. Рассакрэчванне архіўных дакументаў дало даследчыкам магчымасць уключыць у навуковы абарот раней невядомыя архіўныя крыніцы. Пашырылася тэматыка работ па дадзенай праблематыцы, дзе на фоне традыцыйных напрамкаў, такіх як германскі акупацыйны рэжым, месцы прымусовага ўтрымання цывільнага насельніцтва, знішчэння беларускіх вёсак з'явіліся і новыя напрамкі кшталту ліквідацыя яўрэйскага насельніцтва, остарбайтэры, нацысцкія лагёры, карныя аперацыі гітлераўцаў і інш.

З'яўляючыся ўнікальным крыніцазнаўчым укладам у даследаванне вышэйпаказанай праблематыкі, апублікаваныя матэрыялы новага зборніка могуць служыць надзейнай крыніцавай базай для далейшай працы па вывучэнні малавывучаных старонак ваеннай гісторыі Беларусі, у тым ліку звязаных са злачынствамі, учыненымі нацыстамі ў дачыненні да мірнага грамадзянскага насельніцтва, а таксама яўрэяў на акупаванай тэрыторыі Беларусі.

Аналіз зместу 147 назваў дакументаў, апублікаваных у рамках першага раздзела, паказвае асноўныя праблемныя палі, раскрытыя праз розныя матэрыялы: 1) са зводак начальніка паліцыі і СД Германіі з СССР аб становішчы, правядзенні карных акцый, арыштаў і знішчэнні насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі, 25 чэрвеня 1941 г. – 20 сакавіка 1942 г. (дак. 1–28); 2) дакументы аб стварэнні, дзейнасці і ліквідацыі Мінскага гета, 19 ліпеня 1941 г. – 12 чэрвеня 1961 г. (дак. 29–60); 3) дакументы аб дэпартацыі яўрэяў з краін Еўропы ў Беларусь (24 кастрычніка 1941 г. – 15 мая 1943 г.) (дак. 61–79); 4) загады ваеннага каменданта ў Беларусі пры камандуючым вермахта ў Астландзе аб ліквідацыі яўрэяў, 13 лістапада 1941 г. – 17 лістапада 1942 г.) (дак. 80–96); 5) паведамленні начальніка паліцыі бяспекі і СД Германіі з занятых усходніх абласцей аб выніках антыпартызанскіх аперацый «Свята ўраджаю 1 і 2» (12–26 лютага 1943 г.), «Котбус» (18 чэрвеня – 1 ліпеня 1943 г.), «Герман» (дак. 97–112); 6) дакументы аб правядзенні «Акцыі 1005» па знішчэнні месцаў масавых пахаванняў забітага нямецкімі акупантамі насельніцтва Беларусі (7 кастрычніка 1943 г. – 31 ліпеня 1945 г.) (дак. 113–120); 7) дакументы аб стварэнні вермахтам канцэнтрацыйнага лагера «Азарычы» (8 сакавіка 1944 г. – 27 лістапада 1951 г.) (дак. 121–147).

Спецыяльны аналіз архіўных дакументаў, даступных для шырокай грамадскасці, дазваляе зацікаўленаму чытачу значна паглыбіць гістарычныя веды, узнавіць агульную карціну генацыду і выпаленай зямлі на акупаванай тэрыторыі Беларусі. Так, вывучэнне «зводак начальніка паліцыі бяспекі і СД Германіі з СССР», як яны зафіксаваны ў дакументах, дазваляе ўбачыць фактычны бок правядзення германскімі захопнікамі карных акцый, арыштаў і знішчэння насельніцтва на працягу першых дзевяці месяцаў. Кож-

ная з 26 зводак змяшчае дадзеныя аб становішчы на акупаванай тэрыторыі ў цэлым (дак. 1, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 15, 17) і ў асобных гарадах і населеных пунктах, у прыватнасці (Брэст, Мінск, Віцебск, Гродна, Пінск, г. п. Ракаў, Баранавічы, Вілейка, г. п. Гомель) (дак. 2, 5, 10, 13, 14, 16, 19, 21, 24, 25, 26); змяшчае звесткі аб падзеях, якія адбываліся ў дачыненні да яўрэяў (дак. 5, 6, 8, 10, 14, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 28); паказвае факты арышту і расстрэлу мірнага насельніцтва і савецкіх вайскоўцаў (дак. 9, 11, 15, 16, 20) і інш. Асаблівай увагі чытача заслугоўваюць зводкі аб карнай дзейнасці айнзацгрупы В (дак. 2, 7, 12, 17). Так, са «Зводкі № 73 аб дзейнасці айнзацкаманд айнзацгрупы В на акупаванай тэрыторыі Беларусі ад 4 верасня 1941 г.» [8, с. 36–39] выцякае наступная інфармацыя: па стане на 20 жніўня 1941 г. агульная колькасць ліквідаваных асоб айнзацгрупай В складала 16 964 чалавекі, у тым ліку штабам і перадавой камандай «Масква» – 144 чалавекі, зондэркамандай 7а – 996 чалавек, зондэркамандай 7b – 886 чалавек, айнзацкамандай 8 – 6 842 чалавека, айнзацкамандай 9 – 8 096 чалавек [8, с. 39]. Нагадаем чытачу, што за гады акупацыі на тэрыторыі Беларусі было забіта больш за 670 тысяч яўрэйскага насельніцтва.

Сярод матэрыялаў, сабраных аўтарамі-укладальнікамі ў рамках іншага тэматычнага поля, асабліваю цікавасць выклікаюць 24 дакументы аб стварэнні, дзейнасці і ліквідацыі Мінскага гета. Размова ідзе аб самым вялікім гета на акупаванай тэрыторыі Беларусі. З «Інфармацыйнай запіскі начальніка аддзялення разведаддзела БШПР І. С. Краўчанка аб стварэнні і дзейнасці гета ў г. Мінску» [9, с. 58–61] складаецца агульная карціна падзей: з моманту стварэння, 19 ліпеня 1941 г., і па дату яго поўнай ліквідацыі, 23 кастрычніка 1943 г., што адбываліся ў цэнтры акупаванай беларускай сталіцы: тут на 40 вуліцах у адным з раёнаў горада было засяроджана 80 тысяч габрэяў, а некалькі пазней (да кастрычніка) іх было каля 100 тысяч. Усе яўрэі павінны былі абавязкова насіць на спіне і на грудзях адметныя жоўтыя знакі. З гета габрэяў выпускалі толькі ў выключных выпадках – на працу. У апошнім выпадку трэба было абавязкова мець пропуск, прычым ісці можна было толькі па маставой. Ні ў якім разе не дазвалялася ісці па тратуарах; забаранялася заходзіць у сады і ў іншыя грамадскія месцы. За парушэнне гэтага пагражаў расстрэл на месцы [9, с. 59]. Пра рэгулярныя пагромы, аблавы, расстрэлы ў гета сведчылі падчас допыту яго былыя вязні, якія засталіся ў жывых, сярод іх: М. М. Зарэцкая (док. 41), Н. Г. Штэйн (дак. 46), а таксама былыя нямецкія вайскоўцы і чыноўнікі нямецкай адміністрацыі К. Бухнер (дак. 47), Ф. К. Гес (дак. 48), Ф. Вольф (д. 51), Э. Штоль (дак. 52, 53), былы Мінскі гарадскі камісар В. Янецка (дак. 49, 50).

Важна адзначыць, што ў лік вязняў Мінскага гета ўваходзілі амаль 7 000 яўрэяў, дэпартаваных у беларускую сталіцу з Аўстрыі, Германіі і Чэхаславакіі толькі з адной мэтай – знішчэння. Гэтую трагічную старонку рас-

крываюць 18 дакументаў, сабраных пад агульнай назвай «Дакументы аб дэпартацыі яўрэяў з краін Еўропы ў Беларусь (24 кастрычніка 1941 г. – 15 мая 1943 г.)». Дадзенае праблемнае поле пачынаецца «Цыркулярным лістом начальніка Галоўнага ўпраўлення паліцыі парадку РСХА К. Далюге аб дэпартацыі яўрэяў з Германіі, Аўстрыі і Чэхіі ад 24 кастрычніка 1941 г.» [10, с. 96]. У ім пазначана, што ў перыяд з 1 лістапада па 4 снежня 1941 г. паліцыя бяспекі павінна ажыццявіць эвакуацыю 50 тысяч яўрэяў са старой тэрыторыі рэйха, з усходніх памежных абласцей і з пратэктарата Багеміі і Маравіі на ўсход у раён Рыгі і Мінска. Перасяленне ажыццяўляецца ў цягніках-транспартах, кожны з якіх змяшчае прыкладна тысячу чалавек. Транспартныя цягнікі фарміруюцца ў Берліне, Гановеры, Дортмундзе, Мюнстэры, Дзюсельдорфе, Кёльне, Франкфурце-на-Майне, Касэлі, Штутгарце, Нюрнбергу, Мюнхене, Вене, Брэслаў, Празе і Брно. На справе да пачатку снежня ў Мінскае гета прыбылі 7 эшалонаў з яўрэямі з Гамбурга, Дзюсельдорфа, Франкфурта-на-Майне, Берліна, Брэмена, Брно і Вены. Звернем увагу чытача таксама на «Данясенне начальніка аддзела IVa Упраўлення паліцыі бяспекі і СД Беларусі Буркхарда аб вырашэнні яўрэйскага пытання, не раней за студзень 1942 г.» [11, с. 132–136]. У ім зазначаецца, што ў самім Мінску цяпер пражывае каля 18 тыс. рускіх яўрэяў і 7 тыс. нямецкіх яўрэяў. Канчатковае вырашэнне яўрэйскага пытання на беларускай тэрыторыі звязана са значнымі цяжкасцямі, паколькі менавіта тут яўрэі складалі надзвычай высокі працэнт кваліфікаваных рабочых і спецыялістаў [11, с. 134].

Не менш важнай праблемай з’яўляецца выкарыстанне мясцовага насельніцтва ў якасці працоўнай сілы на тэрыторыі Нямеччыны, што паказваюць усяго некалькі дакументаў (дак. 89, 91, 94, 95), у тым ліку: «Распараджэнне камандуючага жандармерыяй Генеральнай акругі “Беларусь” палкоўніка Дзірмана аб вярбоўцы працоўнай сілы» ад 7 сакавіка 1942 г. [12, с. 142–143], «Са зводкі № 193 паліцыі бяспекі і СД Германіі аб прынцыпах вярбоўкі рабочай сілы на акупаванай тэрыторыі Беларусі» ад 17 красавіка 1942 г. [13, с. 151–152], «З інфармацыйнай запіскі рэдакцыі радыёстанцыі “Советская Белоруссия” сакратару ЦК КП(б)Б Т. С. Гарбунову аб зgone мірнага насельніцтва Беларускай ССР на прымусовыя працы ў Нямеччыну і аб злачынствах нямецкіх акупацыйных уладаў у г. Віцебску і Віцебскай вобласці» ад 21 ліпеня 1942 г. [14, с. 168–170], «Распараджэнне фюрара паліцыі бяспекі і СД Остланда аб захопе працаздольнага насельніцтва ў раёнах дзеяння партызан і адпраўцы яго на працы ў Нямеччыну» ад 16 лістапада 1942 г. [15, с. 170–171]. Нагадаем чытачу, што вынікам угону мірнага насельніцтва з тэрыторыі Беларусі ў рэйх стала амаль 400 тысяч беларускіх остарбайтэраў, якія выступаюць у якасці працоўнай сілы на тэрыторыі германскага рэйха.

У ліку дакументаў, прадстаўленых у гэтым тэматычным блоку, аказаліся «Заўвагі і прапановы Міністэрства па справах акупаваных

усходніх абласцей па генеральным плане “Ост” ад 27 красавіка 1942 г. [16, с. 152–153]. У дадзеным дакуменце пастаўлена пытанне аб лёсе беларусаў. Як адзначана ў дакуменце, «згодна з планам, прадугледжваецца высяленне 75 працэнтаў беларускага насельніцтва з займаемай ім тэрыторыі. Значыць, 25 працэнтаў беларусаў, згодна з планам Галоўнага ўпраўлення імперскай бяспекі, падлягае анямечванню <...>». Наступнае пытанне, якое адлюстравана ў дакуменце, гэта пытанне аб месцы для перасялення беларусаў, непрыдатных у расавых адносінах для анямечвання. Згодна з генеральным планам, яны павінны быць пераселены ў Заходнюю Сібір [16, с. 152].

Акрамя гэтага дакумента трэба звярнуць увагу на інфармацыю камісіі ЦК КП(б)Б аб злачынствах, учыненых нямецкімі захопнікамі ў БССР у першы год акупацыі [17, с. 153–168]: над мірным насельніцтвам (с. 153–154), аб масавых расстрэлах і пакараннях мірнага насельніцтва (с. 154–157), здзеках і знявагі жанчын і дзяўчат (с. 157–159), бамбардзіроўках грамадзянскага насельніцтва, жанчын і дзяцей (с. 159), канцэнтрацыйных лагерах і фашысцкіх засценках (с. 160), рабаванні гарадоў і вёсак (с. 161–167).

Амаль два дзясяткі дакументаў, прадстаўленых на старонках зборніка, раскрываюць злачынны характар дзейнасці паліцыі бяспекі і СД Германіі на занятых усходніх абласцях падчас правядзення антыпартызанскіх карных аперацый «Свята ўраджая 1 і 2» (12–26 лютага 1942 г.) (дак. 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103), «Котбус» (18 чэрвеня – 1 ліпеня 1943 г.) (дак. 104, 105, 106, 107, 108), «Герман» (13 ліпеня – 11 жніўня 1943 г.) (дак. 110, 111). Звернем асаблівую ўвагу зацікаўленага чытача на важны факт сучаснай беларускай гістарыяграфіі, якая ў 2018 г. папоўнілася ўнікальным зборнікам дакументаў і матэрыялаў, падрыхтаваных архівістамі Нацыянальнага архіва з мэтай усебаковага аналізу на аснове 395 архіўных дакументаў з Цэнтральнага архіва Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі, Бендэсархіва (Германія), Нацыянальнага архіва ЗША і Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь і фондаў іншых архіваў аб нацысцкай карнай аперацыі пад кодавай назвай «Котбус» на тэрыторыі Барысаўска-Бягомльскай партызанскай зоны ў маі – чэрвені 1943 г. [17а].

Сярод дакументаў, якія раскрываюць новыя аспекты нямецкай палітыкі знішчэння і выпаленай зямлі, кідаюцца ў вочы паведамленні аб правядзенні сакрэтнай «Акцыі 1005» па знішчэнні месцаў масавых пахаванняў і ліквідацыі слядоў злачынстваў на захопленай беларускай тэрыторыі (дак. 113, 114, 115, 116, 118, 119). Рашэнне такой задачы дасягалася шляхам знішчэння масавых пахаванняў забітага нямецкімі акупантамі мірнага насельніцтва і савецкіх ваеннапалонных. Так, «З разведдадзеных штаба ваенна-аператыўнай групы пры Магілёўскім падпольным абкаме КП(б)Б на 10 снежня 1943 г. аб

знішчэнні месцаў масавых пахаванняў забітага нямецкімі акупантамі насельніцтва на тэрыторыі Магілёўскай і Гомельскай абласцей», не раней за 10 снежня 1943 г., выцякае характар дзейнасці гэтай спецыяльнай каманды. Адпаведна з дакументам, за першыя тры дні лістапада 1942 г. было вынята з трох ям 19 000 трупай, якія абліваліся гаручай вадкасцю і спальваліся. Выконвалі гэтыя работы рускія ваеннапалонныя, якіх потым расстрэльвалі і таксама спальвалі [17, с. 202].

Заклучную частку першага раздзела складаюць дакументы аб стварэнні германскім вермахтам у ходзе адступлення з часова захопленай савецкай тэрыторыі канцэнтрацыйнага лагера «Азарычы» (дак. 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128). На аснове скрупулёзнага аналізу названых вышэй дакументаў, а таксама асабістых паказанняў пакінутых у жывых вязняў (дак. 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135), былых вайскоўцаў вермахта (дак. 136, 137, 3 141, 142, 143) чытач можа ўзнавіць агульную карціну трагедыі людзей, якія апынуліся закладнікамі ваенных падраздзяленняў вермахта. Звернемся да матэрыялаў Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі СССР аб знішчэнні гітлераўцамі савецкіх людзей шляхам заражэння іх сыпным тыфам. Так, у «Выступе памочніка Галоўнага абвінавачваўцы ад СССР Л. М. Смірнова на пасяджэннях Міжнароднага ваеннага трыбунала ў г. Нюрнбергу 14 лютага 1946 г.» [19, с. 259–262] былі агучаны наступныя факты: «19 сакавіка 1944 г. надыходзячыя часткі Чырвонай Арміі ў раёне мястэчка Азарычы Палескай вобласці Беларускай ССР выявілі на прырэдным краі нямецкай абароны тры канцэнтрацыйныя лагеры, у якіх знаходзілася звыш 33 тысяч дзяцей, непрацаздольных жанчын і старых... Лагеры ўяўлялі сабой адкрыты пляц, абнесены калючым дротам. Подступы да іх былі замінараваны. Ніякіх пабудоў, нават лёгкага тыпу, на тэрыторыі лагераў не было <...> Сярод вызваленых з гэтых лагераў дзяцей да трынаццацігадовага ўзросту было 15 960 чалавек, непрацаздольных жанчын – 13 072 і старых – 4448...» [19, с. 260].

У другім раздзеле зборніка апублікавана 35 дакументаў аб расследаванні злачынстваў нямецкіх акупантаў, учыненых нацыстамі на акупаванай тэрыторыі БССР. Амаль палова з іх знаёміць чытача з фактамі аб расследаванні злачынстваў у лагеры смерці Трасцянец, самым буйным месцы масавага знішчэння на акупаванай тэрыторыі Беларусі, дзе ў адпаведнасці з адным з дакументаў – «Даведкай начальніка аддзела Беларускай рэспубліканскай камісіі НДК СССР Г. Л. Логінава аб масавым знішчэнні грамадзянскага насельніцтва акупантамі ў Трасцянец» ад 25 жніўня 1944 г.» было знішчана 206 500 чалавек [20, с. 286]. Уважлівы чытач зверне ўвагу на іншы дакумент – «Акт Мінскай абласной камісіі НДК СССР аб злачынствах, учыненых нямецкімі акупантамі ў наваколлях вёскі Малы Трасцянец» ад 25 ліпеня 1944 г. [21, с. 282–285]. У ім гаворыцца, што «камісія, улічваючы паказанні

сведак, колькасць і памеры магіл, колькасць трупай і аб'ём попелу і костак у магілах, лічыць, што, паводле самых мінімальных падлікаў, у раёне лагера Трасцянец фашысцкімі людзедамі знішчана 546 тысяч чалавек, з іх у 34 магілах пахаваны рэшткі (попел і косці) 476 [тысяч] чалавек, у печы спалена 68 тысяч чалавек, у адрыве і на бярвеннях спалены 2000 чалавек» [21, с. 285]. Адзначым, што сярод дакументаў значнае месца займаюць паказанні былых зняволеных лагера Трасцянец (дак. 150, 151, 152, 153, 154, 155), акты жыхароў г. Мінска (дак. 148, 149) і судова-медыцынскай экспертызы (дак. 156, 157, 158, 159), паказанні былых нямецкіх вайскоўцаў (дак. 161, 162, 163, 164). Заўважым, што пры гэтым складальнікі зборніка не даюць сваіх адзнак і не пакідаюць каментарыяў у дачыненні да галоўнага пытання – дакладных колькасных дадзеных аб маштабах масавага знішчэння насельніцтва ў раёне вёскі Трасцянец у гады Вялікай Айчыннай вайны.

Другую палову раздзела складаюць дакументы, якія змяшчаюць «Звесткі Беларускай рэспубліканскай камісіі садзейнічання НДК СССР аб знішчэнні нямецкімі акупантамі мірных грамадзян і ваеннапалонных і ўгоне насельніцтва на прымусовыя работы ў Германію», ад 30 ліпеня 1945 г. [22, с. 300–301], «Даведку Беларускай рэспубліканскай камісіі садзейнічання НДК СССР аб месцах масавага пахавання і спалення нямецкімі акупантамі мірных грамадзян і ваеннапалонных на тэрыторыі Беларускай ССР», не раней за 30 лістапада 1945 г. [23, с. 301–304], «Звесткі СНК БССР аб колькасці насельніцтва, вывезеных нямецкімі акупантамі з рэспублікі на прымусовыя работы ў Германію, якія вярнуліся на радзіму на 30 лістапада 1945 г.», не раней за 30 лістапада 1945 г. [24, с. 305], «Даведку Упаўнаважанага ЧДК СССР у БССР У. Ф. Табелева аб колькасці мірнага насельніцтва, знішчанага нямецкімі акупантамі і сагнанага на прымусовыя працы ў Германію» ад 1 снежня 1945 г. [25, с. 305], «Даведку Упаўнаважанага НДК СССР у БССР У. Ф. Табелева аб злачынствах, учыненых нямецкімі акупантамі ў рэспубліцы», не раней за 21 снежня 1945 г. [26, с. 305–307], «Даведку Беларускай рэспубліканскай камісіі садзейнічання НДК СССР аб колькасці мірнага насельніцтва, знішчанага нямецкімі акупантамі і выгнанага на прымусовыя працы ў Нямеччыну», не раней за 21 снежня 1945 г. [27, с. 307].

У заключэнне звернемся да матэрыялу аднаго з судовых працэсаў над нямецкімі ваеннымі злачынцамі, дзе прыведзены абагульняючыя даныя аб маштабах злачынстваў, учыненых нямецкімі акупантамі ў Беларускай ССР. Так, стэнаграма Мінскага судовага працэсу ад 15 студзеня 1946 г. змяшчае наступнае: «Як устаноўлена Надзвычайнай дзяржаўнай камісіяй па расследаванні злачынстваў, на тэрыторыі Беларускай ССР нямецка-фашысцкія захопнікі вынішчылі звыш 2 200 000 мірных савецкіх грамадзян і ваеннапалонных, выгналі ў нямецкае рабства каля 380 тысяч чалавек, разбурылі

і спалілі – горад Мінск, гарады Гомель, Полацк, Віцебск, Орша, Барысаў, Слуцк і многія іншыя, і 9200 сёл і вёсак; разбурылі і вывезлі ў Германію 10338 прамысловых прадпрыемстваў; разбурылі і разрабавалі 10 000 калгасаў, 92 саўгасы; адабралі і адправілі ў Германію 2 800 000 галоў буйной і 5 700 000 галоў дробнай жывёлы; знішчылі 1136 бальніц, паліклінік, амбулаторый, 1085 тэатраў, клубаў, школ, вышэйшых навучальных устаноў і музеяў» [28, с. 308–325].

Не менш важным для даследчыкаў з’яўляюцца 3 тэматычныя дадаткі: 1) спіс месцаў прымусовага ўтрымання грамадзянскага насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі (с. 407–470); 2) спіс месцаў масавага знішчэння і дэпартацыі яўрэяў на акупаванай тэрыторыі Беларусі (с. 471–535) з указаннем месцаў знішчэння (с. 471–530) і месцаў дэпартацыі (с. 531–535); 3) спіс нямецкіх карных аперацый, праведзеных у Беларусі ў 1941–1944 гг. (с. 536–553). Адзначым, што складальнікі зборніка стварылі спісы на аснове архіўных крыніц.

Такім чынам, крыніцазнаўчы агляд і частковы аналіз дакументаў зборніка пераконваюць у тым, што зараз публікацыя архіўных матэрыялаў з’яўляецца надзвычай важнай для даследчыкаў ваеннай праблематыкі Беларусі, асабліва ва ўмовах узмацнення ўвагі грамадскасці да аб’ектыўнага раскрыцця адной з самых трагічных старонак – фактычных наступстваў генацыду беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны [29; 30].

ЛИТЕРАТУРА

1. Без срока давности. Беларусь : преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы / сост.: В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Беларусь, 2024. – 607 с.
2. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Витебская область. Сборник архивных документов и материалов / сост.: А. Р. Дюков, В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Историческая память», 2020. – 932 с.
3. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Гомельская область. Сборник архивных документов и материалов / сост.: А. Р. Дюков, В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол. : А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Историческая память», 2021. – 576 с.
4. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой

- Отечественной войны. Могилевская область. Сборник архивных документов и материалов / сост.: А. Р. Дюков, В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол. : А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Историческая память». 2021. – 520 с.
5. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Гродненская область. Сборник архивных документов и материалов / сост.: А. Р. Дюков, В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол. : А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Историческая память», 2021. – 268 с.
 6. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Минская область. Сборник архивных документов и материалов / сост.: А. Р. Дюков, В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол. : А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Историческая память», 2022. – 784 с.
 7. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Брестская область. Сборник архивных документов и материалов / сост.: А. Р. Дюков, В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Историческая память», 2022. – 484 с.
 8. Из сводки № 73 о деятельности айнцакоманд айнцагруппы В на оккупированной территории Беларуси от 4 сентября 1941 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы / сост.: В.Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Беларусь, 2024. – С. 36–39.
 9. Из информационной записки начальника отделения разведотдела БШПД И. С. Кравченко о создании и деятельности гетто в г. Минске, 27 января 1943 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 58–61.
 10. Циркулярное письмо начальника Главного управления полиции порядка РСХА К. Далюге о депортации евреев из Германии, Австрии и Чехии от 24 октября 1941 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 96.
 11. Донесение начальника отдела IVa Управления полиции безопасности и СД Белоруссии Буркхарда о решении еврейского вопроса, не ранее января 1942 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 132–136.

12. Распоряжение командующего жандармерией Генерального округа «Белоруссия» полковника Дирманна о вербовке рабочей силы от 7 марта 1942 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 142–143.
13. Из сводки № 193 полиции безопасности и СД Германии о принципах вербовки рабочей силы на оккупированной территории Беларуси от 17 апреля 1942 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 151–152.
14. Из информационной записки редакции радиостанции «Советская Белоруссия» секретарю ЦК КП(б)Б Т. С. Горбунову об угоне мирного населения Белорусской ССР на принудительные работы в Германию и о преступлениях немецких оккупационных властей в г. Витебске и Витебской области от 21 июля 1942 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 168–170.
15. Распоряжение фюрера полиции безопасности и СД Остланда о захвате трудоспособного населения в районах действия партизан и отправке его на работы в Германию от 16 ноября 1942 г. // Там же. – С. 142–143.
16. Замечания и предложения Министерства по делам оккупированных восточных областей по генеральному плану «Ост» от 27 апреля 1942 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 152.
17. Из информации комиссии ЦК КП(б)Б о преступлениях, совершенных немецкими оккупантами в БССР от июня 1942 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 153–168.
- 17а. «Коттбус». Нацистская карательная операция в Беларуси, май – июнь 1943 г. : документы и материалы / сост.: В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. Н. Артизов [и др.]. – Минск : НАРБ, 2018. – 636 с.
18. Из разведданных штаба военно-оперативной группы при Могилевском подпольном обкоме КП(б)Б на 10 декабря 1943 г. об уничтожении мест массовых захоронений убитого немецкими оккупантами населения на территории Могилевской и Гомельской областей», не ранее 10 декабря 1943 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 202–203.
19. Из выступления помощника Главного обвинителя от СССР Л. Н. Смирнова на заседании Международного военного трибунала в г. Нюрнберге 14 февраля

- 1946 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 259–262.
20. Из справки начальника отдела Белорусской республиканской комиссии ЧГК СССР Г. Л. Логинова о массовом уничтожении гражданского населения оккупантами в Тростенце от 25 августа 1944 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 286.
21. Акт Минской областной комиссии ЧГК СССР о преступлениях, совершенных немецкими оккупантами в окрестностях деревни Малый Тростенец» от 25 июля 1944 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 282–286.
22. «Сведения Белорусской республиканской комиссии содействия ЧГК СССР об уничтожении немецкими оккупантами мирных граждан и военнопленных и угоне населения на принудительные работы в Германию от июля 1945 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 300–301.
23. Справка Белорусской республиканской комиссии содействия ЧГК СССР о местах массового захоронения и сожжения немецкими оккупантами мирных граждан и военнопленных на территории Белорусской ССР, не ранее 30 ноября 1945 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 301–304.
24. Сведения СНК БССР о количестве населения, угнанного немецкими оккупантами на принудительные работы в Германию из областей республики и возвратившихся на родину на 30 ноября 1945 г., не ранее 30 ноября 1945 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 305.
25. Справка Уполномоченного ЧГК СССР в БССР В. Ф. Табелева о количестве мирного населения, уничтоженного немецкими оккупантами и угнанного на принудительные работы в Германию» от 1 декабря 1945 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 305.
26. Из справки Уполномоченного ЧГК СССР в БССР В. Ф. Табелева о преступлениях, совершенных немецкими оккупантами в республике», не ранее 21 декабря 1945 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 305–307.

27. Из справки Белорусского республиканской комиссии содействия ЧГК СССР о количестве мирного населения, уничтоженного немецкими оккупантами и угнанного на принудительные работы в Германию», не ранее 21 декабря 1945 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 307–308.
28. Из стенограммы Минского судебного процесса по делу о злодеяниях, совершенных немецкими оккупантами в Белорусской ССР, 15 января 1946 г. // Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – С. 308–325.
29. Геноцид белорусского народа = Genocide of the Belarusian people : информационно-аналитические материалы и документы / Генеральная прокуратура Республики Беларусь ; под общей редакцией А. И. Шведа. – Минск : Беларусь, 2022. – 175 с.
30. Геноцид белорусского народа. Лагеря смерти = Genocide of the Belarusian people: Death camps / Генеральная прокуратура Республики Беларусь ; под общ./ ред/ А. И. Шведа. – Минск : Беларусь, 2022. – 335 с.

Поступила в редакцию 16.05.2025